БАСИРОВ Ш.Р.
(*Донецький нац. ун-т*)

ДІЄСЛОВА З РЕФЛЕКСИВНИМ КОМПЛЕКСОМ: ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

1. Вступ. Сучасні зіставно-типологічні праці в галузі лексики та словотвору спрямовані, з одного боку, на пошук універсальних (спільних) рис, які своєрідно виявляються в різних мовах [Кочерган 1996; Манакін 2004; Недялков 1969; Ostromęcka-Frączak 1983; Ульман 1970], а з іншого, на дослідження семантики окремих слів, синонімічних груп [Левицький, Іщенко та ін.]. Установлення універсалій дозволяє проникнути в закономірності, які визначають будову мови, розпізнати глибинні закономірності значень, виявити ознаки, що утворюють універсальний компонент мови, а також дослідити поверхневі закономірності форми, що створюють її ідіоетнічний компонент [Greenberg 1966; Каліущенко 1994; Успенський 1965].

2. Об'єктом даної статті є рефлексивні дієслова, а **предметом** - дієслова із рефлексивним комплексом (ДРК) як похідної словотвірної одиниці, до складу якої належить рефлексивний комплекс (РК) – рефлексивний елемент (РЕ) у поєднанні з афіксом (префіксом і/чи суфіксом), що приєднується до твірної основи на одному деривaційному кроці та утворює в семантичному плані єдине, неподільне ціле. Пор.:

(1) укр. *спати* → *<u>ви</u>спати<u>ся</u>*; рос. *спать* → *<u>вы</u>спать<u>ся</u>*; білор. *спаць* → *<u>вы</u>спацца;* чеськ. *spati* → *<u>vy</u>spati <u>se</u>*; лит. *miegoti* → *<u>išsi</u>miegoti* і т.ін.

3. Матеріал дослідження складають дані про ДРК із 25 мов, які належать до індоєвропейської сім'ї й утворюють у ній германську (англійська, німецька, датська, норвезька, шведська, голландська, ісландська), слов'янську (російська, українська, білоруська, чеська, словацька, польська, болгарська, сербо-хорватська, македонська), балтійську (латиська, литовська), романську (французька, італійська, іспанська, румунська, португальська, молдавська) групи, а також новогрецька мова (грецька група). ДРК досліджуваних мов були отримані шляхом суцільної вибірки з одномовних тлумачних та двомовних перекладних словників, які репрезентують словниковий склад тієї чи іншої літературної мови.

4. Метою даної статті є типологічний опис ДРК в індоєвропейських мовах і пошук загальних закономірностей в їх структурній та семантичній організації. Головним **завданням** роботи є встановлення міжмовних узагальнень (універсалій) у сфері творення ДРК в індоєвропейських мовах.

Зупинимось на основних висновках, отриманих у ході типологічного дослідження ДРК в індоєвропейських мовах (див. нижче п. п. 5 – 12).

5. Обчислення структурних типів ДРК на основі трьох ознак (твірна основа певної частини мови, якісний та кількісний склад рефлексивного комплексу) виявило 15 теоретично можливих типів утворення даних одиниць. У досліджуваних 25 індоєвропейських мовах реалізуються десять типів ДРК [Басиров 2004], серед яких типологічно продуктивними є лише чотири:

1) твірна дієслівна основа + префікс + рефлексивний елемент (див. приклад (1));

2) твірна іменникова основа + префікс + рефлексивний елемент, пор.: (2) новогрец. *θηρίο το/αγρίμι,~κό το* 'звір' → *<u>άπο</u>θηριώνομαι/<u>εξ</u>αγριώνομαι* 'звіріти'; аналогічно: болг. *звяр* → *<u>о</u>зверя <u>се</u>*; італ. *bestia* → *<u>im</u>bestiar<u>si</u>*;

3) твірна іменникова основа + суфікс + рефлексивний елемент, пор.:

(3) укр. *брат* → *брат<u>а</u>т<u>ися</u>*; рос. *брат* → *брат<u>а</u>т<u>ься</u>*; білор. *брат* → *брат<u>а</u>цца;*

4) твірна іменникова основа + префікс + суфікс + рефлексивний елемент, пор.: (4) укр. *міщанин* → *з<u>м</u>іщан<u>и</u>тися*; рос. *мещанин* → *<u>из</u>мещан<u>и</u>ть<u>ся</u>* (розм.)*/<u>об</u>мещан<u>и</u>ть<u>ся</u>*; білор. *мешчанин* → *<u>а</u>мяшчан<u>і</u>ц<u>ца</u>*.

6. У деривації ДРК беруть участь двоморфемні та триморфемні РК, однак, домінувальним при утворенні ДРК у всіх досліджуваних мовах є формальний тип, який складається з префікса й рефлексивного елемента. Даний словотвірний комплекс найбільш активно сполучається з твірною дієслівною основою у слов'янських, германських і балтійських мовах, а в романських мовах і в новогрецькій, навпаки, – з твірною іменниковою основою.

7. Типологічно значущим для семантичної класифікації ДРК виявилося виділення угруповань двох ієрархічних рівнів: семантичних типів ДРК і семантичних груп ДРК, що встановлюються на основі таких ознак: 1) для <u>віддієслівних</u> ДРК – 'якість результату, якого досягає суб'єкт у процесі виконання ним дії, позначеної твірною дієслівною основою', на підставі якої виділено три семантичних типи похідних з їх подальшим розподілом на семантичні групи: *позитивні*, *негативні* та *нейтральні*; 2) для <u>відіменникових</u> ДРК – семантична функція твірної іменникової основи в тлумаченні ДРК, на основі якої виявлено 8 семантичних типів (посесивні, локативні, темпоральні, інструментальні тощо); 3) для <u>відприкметникових</u> ДРК – 'бути якимсь', 'інхоативність', 'негативність', на базі яких встановлено 3 типи, що охоплюють 4 семантичні групи (ДРК із значенням "володіння суб'єкта ознакою/перебування суб'єкта у стані, позначеному твірною прикметниковою основою", інхоативні ДРК із позитивним, негативним та акціональним значеннями).

8. Семантичні типи й групи ДРК нерівномірно представлені в індоєвропейських мовах. Серед віддієслівних похідних у слов'янських і балтійських мовах *позитивні* ДРК (див. приклад (1)) кількісно переважають над негативними (див. приклад (5)), а в германських мовах (крім англійської), навпаки, *негативні* домінують над позитивними. Пор.:

(5) нім. *essen* 'їсти' → *sich überessen* 'об'їстися'; аналогічно: норв. *spise* → *forspise seg*; дат. *spise/æde* → *forspise/foræde sig*; швед. *äta* → *föräta sig*.

9. Типологічна характеристика словотворення ДРК в індоєвропейських мовах, міжмовні узагальнення як одна з найбільш ефективних форм систематичного накопичення емпіричного матеріалу поглиблюють типологію та загальну теорію словотвору.

Наявність формальних і семантичних особливостей ДРК в індоєвропейських мовах дозволяє сформулювати низку ймовірнісних міжмовних узагальнень імплікативного характеру:

1) між формальними ознаками певних типів ДРК, з одного боку, та їхньою типологічною продуктивністю, з іншого. Наприклад:

– якщо в певній мові є віддієслівні ДРК, то серед них кількісно переважають деривати, утворені від неперехідних дієслів;

– якщо в певній мові існують відприкметникові ДРК, то вони мають низьку продуктивність як в окремо взятій мові, так і в більшій частині індоєвропейських мов;

– якщо в утворенні ДРК беруть участь дво- і триморфемні рефлексивні комплекси, то існує ймовірність більшої продуктивності ДРК за участі двоморфемного рефлексивного комплексу, ніж триморфемного, як в окремо взятій мові, так і в більшій частині індоєвропейських мов;

2) між типологічною продуктивністю певних семантичних типів ДРК, з одного боку, та їх продуктивністю в окремих або в окремо взятій мові, з іншого боку. Наприклад:

– якщо ДРК певного семантичного типу є продуктивними в типологічному аспекті, то даний тип є продуктивним також в окремих або в окремо взятій мові;

– якщо в мові існують власне атрибутивні, власне посесивні або власне локативні ДРК, то в цій мові наявні також квазіатрибутивні, квазіпосесивні та квазілокативні ДРК.

Між типологічною продуктивністю певної лексико-семантичної групи (ЛСГ) твірних основ і продуктивністю ДРК від даної ЛСГ в окремих або в окремо взятій мові існує така кореляція:

– чим вища типологічна продуктивність ЛСГ твірних основ при творенні ДРК певної семантики, тим більше дериватів від цієї ЛСГ слід очікувати в окремих або в окремо взятій мові.

10. Приєднання РК до твірної основи супроводжується в індоєвропейських мовах взаємопристосуванням поєднуваних морфем, а саме: кореня, префікса, суфікса і рефлексивного елемента. На межі цих морфем або в середині кореня часто відбувається чергування голосних і приголосних звуків, усічення флексії або частини кореневої морфеми, а також інтерфіксація, рідше інфіксація. Ці морфонологічні процеси частіше спостерігаються при транспозиційному (зовнішньому) утворенні ДРК від іменників і прикметників.

З урахуванням попереднього можна сформулювати такі імплікаційні узагальнення ймовірносного характеру, притаманні деривації відіменникових дієслів із рефлексивним комплексом:

1) якщо твірна іменникова основа в індоєвропейських мовах містить у кінці голосний звук, то при утворенні ДРК відбувається звичайно його усічення, пор.:

(6) рос. *баб*(*а*) → *избабиться* (просторіч.)/*обабиться* (просторіч.); с.-хорв. *газд*(*а*) ‘хазяїн’ → *огаздити се* ‘стати хазяїном’; укр. *годин*(*а*) → *вигодинитися*; іспан. *cabr*(*a*) ‘коза’ → *encabritarse* ‘упиратися’; лат. *siev*(*a*) ‘жінка’ → *apsievoties* ‘женитися (про чоловіка)’.

2) якщо твірна іменникова основа в слов’янських мовах закінчується на суфікси *-ин-, -ец-* (російська, українська, болгарська), *-енок-* (російська), *-ац-, -иц-* (сербо-хорватська), то при утворенні похідних ДРК відбувається звичайно їхнє усічення (див. приклад (4)).

11. Аналіз матеріалу свідчить про переважно антропоцентричний характер дій, що позначаються ДРК. Суб’єктна спрямованість ДРК виявляється в тому, що з суб’єктом пов’язані: 1) якість результату, якого він досягає у процесі виконання дії, позначеної твірною основою; 2) переважна кількість ЛСГ твірних дієслівних основ і їхніх похідних; 3) метафоричне й метонімічне перенесення ознак неістот і тварин на людину.

12. Утворення ДРК свідчить про дію принципу економії в мові, про використання нею своїх внутрішніх ресурсів. Деривація дієслів за допомогою складного словотвірного форманта є однією із істотних ознак мови – прагнення до економії засобів вираження.

Література

Басиров Ш.Р. Типологія дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах (Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження). – Т. 1. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 333 с. *Іщенко Н.Г.* Синонімія спільнокореневих похідних іменників сучасної німецької мови: Автореф. дис…д-ра філол. наук: 10.02.04 / Київський державний лінгвістичний університет. – К., 2001. – 30 с. *Калиущенко В.Д.* Типология отыменных глаголов. – Донецк: Донеччина, 1994. – 420 с. *Кочерган М.П.* Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. – 1996. – №2-3. – С. 3-12. *Левицкий В.В.* Статистическое изучение лексической семантики. – Черновцы: ЧГУ, 1989. – 156 с. *Манакин*

В.М. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с. *Недялков В.П.* Некоторые вероятностные универсалии в глагольном словообразовании // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М.: Наука, 1969. – С. 106-115. *Ульманн С.* Семантические универсалии // Новое в лингвистике. – Вып. 5 (Языковые универсалии). – М.: Прогресс, 1970. – С. 250-298. *Успенский Б.А*. Структурная типология языков. – М.: Наука, 1965. – 286 с. *Greenberg J.H.* Language Universals: With Special Reference to Feature Hierarchies. – The Hague, Paris: Mouton, 1966. – 89 p. *Ostromęcka-Frączak B*. Czasowniki Polskie z formantem rozdzielonym. – Acta Universitatis Lodziensis Folia Linguistica 6. – Lodz, 1983. – 210 S.

БОБКОВА Т.В.
(Київський нац. лінгвістичний ун-т)

ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ «КІЛЬКІСТЬ» І ЙОГО ПРЕДСТАВЛЕННЯ В ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Мета пропонованого дослідження – здійснення логіко-філософського аналізу концепту «Кількість» і встановлення його складових.

У сучасній лінгвістичній літературі термін «концепт» не має однозначного тлумачення й у більшості випадків вживається на позначення поняття певного слова. Так, наприклад, «Краткий словарь когнитивных терминов» пропонує принаймні три визначення терміна «концепт»: це 1) одиниці ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; 2) оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи й мови мозку (lingua mentalis), всієї картини світу, відображеної в людській психіці; а також 3) уявлення про смисли, якими оперує людина в процесі мислення [КСКТ, с. 90]. За іншими визначеннями, концепт є думкою про щось загальне й одиничне, поняттям або уявленням [Никитин 1988, с. 163], дискретна змістова одиниця колективної свідомості, що відображає предмет реального або ідеального світу, та ін. [Левицкий 2006, с. 143].

Наведені вище приклади визначень свідчать про відсутність чіткої диференціації між термінами «концепт» – «поняття» – «смисл», що значно утруднює їх сприйняття. Так само дискусійним і термінологічно не визначеним є питання щодо терміна «концептуальна система (структура)»: це 1) ментальний рівень або ментальна (психічна) організація, де зосереджена сукупність усіх концептів, наданих розумові людини, їх упорядковане об'єднання [КСКТ, с. 94] і 2) значення мовних висловлень [КСКТ, с. 92]. Концептуалізація, за О.С. Кубряковою, найважливіший процес пізнавальної діяльності людини, який полягає в осмисленні отриманої інформації й утворенні концептів, концептуальних структур і всієїї концептуальної системи в мозку (психіці) людини [КСКТ, с. 94].

Проблема співвідношення поняття, значення й змісту була предметом значних дискусій ще в радянському мовознавстві. Зазначені терміни використовувалися радянськими й зарубіжними лінгвістами у декількох значеннях, тому їх співвідношення мало декілька тлумачень. У цьому розумінні заслуговує на увагу здійснена В.В. Левицьким спроба розмежувати співвідношення «поняття-значення-зміст» залежно від їх тлумачення [Левицкий 2006, сс. 43-44]. Що стосується поняття «концепт», то його введення в лінгвістичну термінологію є результатом розвитку субстанціонального підходу до інтерпретації лексичного значення слова. Витоки